

Торбас О. О.,*аспірант кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ЗА ЧИННИМ КПК УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена загальній характеристиці порядку застосування примусових заходів медичного характеру. Поряд із загальною характеристикою такого кримінального провадження автор також аналізує клопотання слідчого про застосування примусових заходів медичного характеру.

Ключові слова: кримінальний процес, клопотання, примусові заходи медичного характеру.

Постановка проблеми. На сьогодні ідеї панування права в державі, забезпечення конституційних свобод і недоторканності особи зазнали широкого розповсюдження, і будь-які посягання на основоположні принципи безсумнівно викликають негатив з боку суспільства. Водночас очевидним є те, що і правовій державі притаманні механізми впливу, що певним чином обмежують права держави. У той же час будь-які обмеження з боку держави повинні мати виключний характер та застосовуватися лише в рамках нормативно-правових актів, які відповідають основним правовим принципам.

Одним із основних завдань правоохоронних органів під час досудового розслідування є забезпечення прав учасників відповідного провадження. Найчастіше таке забезпечення відбувається шляхом реалізації відповідними особами своїх прав. У той же час існує група учасників кримінального провадження, яка в силу свого віку чи певних психічних розладів не може в повній мірі реалізувати свої права. Саме в такому випадку від слідчих та прокурорів вимагається особливо чітке додержання чинного кримінального процесуального законодавства та порядку застосування спеціальних процесуальних процедур. Такі ж вимоги ставляться перед уповноваженими суб'єктами і при складанні клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Виклад основного матеріалу. Під примусовими заходами медичного характеру (далі – ПЗМХ) Б.А. Спасенніко розуміє заходи державного примусу, які призначаються, продовжуються, змінюються і припиняються за ухвалою суду особам, які вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене законом про кримінальну відповідальність, в стані неосудності, а також особам, у яких після вчинення злочину настав психічний розлад, який унеможливило призначення чи виконання покарання, чи такі, які призначаються за вироком суду особам, які винні у вчиненому злочину і які страждають психічним розладом, який не виключає судимості, але який вплинув на свідомо вольовий вибір поведінки під час вчинення злочину, і які полягають у психіатричному лікуванні та які спрямовані на поновлення, зміцнення психічного здоров'я осіб для

виключення вчинення нового суспільно небезпечного діяння, їх небезпеки спричинення шкоди для себе чи інших осіб, можливості спричинення іншої суттєвої шкоди, дотримання їх прав та законних інтересів [1]. Дещо коротше визначення надав М.М. Книга. Він зазначив, що ПЗМХ – це кримінально-правові заходи державного примусу, які застосовуються за рішенням суду до осіб, які становлять суспільну небезпеку і визнані неосудними чи обмежено осудними або захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину [2].

Проте саме застосування ПЗМХ серед деяких вчених вважається суттєвим порушенням загально правових принципів. Варто зауважити, що така позиція є необґрунтованою. Безсумнівно, особа при застосуванні до неї примусових заходів лікування зазнає певних обмежень її прав, це відповідає юридичній природі самого поняття примусу. Однак, з такої точки зору, і саму наявність кримінального чи кримінального процесуального права слід розглядати як глобальне порушення прав людини. Як зазначають В.М. Смітєнко, О.В. Юношев, злочин є найсерйознішим запереченням і порушенням прав людини, і те, що будь-яке правомірне протистояння злу (як і ПЗМХ) є проявом свободи й захистом прав людини [3].

Повертаючись до характеристики застосування примусових заходів виховного характеру, варто зазначити, що законодавець підійшов дуже ретельно до питання регламентації застосування зазначених заходів. Так, Розділ VI КПК «Особливі порядки кримінального провадження» містить Главу 39, яка повністю присвячена відповідному питанню.

Так, ст. 503 КПК зазначає, що таке провадження має проводитися відносно двох категорій осіб: особи, які вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, та особи, які вчинили відповідне правопорушення у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку. І тут одразу варто зауважити, що ця норма не відповідає аналогічному положенню КК України. Так, ст. 93 КК зазначає, що категорій осіб, до яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, три. КК зазначає, що такими особами являються також обмежено осудні. Ст. 20 КК зазначає, що обмежено осудна особа (тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними) підлягає кримінальній відповідальності. У той же час дане положення КК стверджує, що визнання особи обмежено осудної враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Однак законодавець при складанні КПК України дійшов висновку, що обмежена осудність не

є достатньою підставою для зміни порядку досудового розслідування. Про це зазначає ст. 504 КПК, у якій сказано, що досудове розслідування щодо такої категорії осіб здійснюється слідчим згідно із загальними правилами, визначеними КПК. Виходячи із даного положення, можна дійти висновку, що слідчий, закінчуючи розслідування правопорушення, яке було вчинено обмежено осудною особою, складає саме обвинувальний акт та через прокурора направляє його до суду. Це підтверджується і згадкою про те, що суд, ухвалюючи вирок, може врахувати стан обмеженої осудності як підставу для застосування ПЗМХ. Як відомо, у випадку направлення до суду клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру суд постановляє ухвалу (ст.ст. 512, 513 КПК). Проте мова йде саме про вирок, який суддя може ухвалити виключно на підставі обвинувального акта. У той же час в такому акті обов'язково повинно бути зазначено те, що особа на момент скоєння правопорушення не могла керувати своїми діями, а також повинні міститися докази, які підтверджують цей факт. Без зазначення цих відомостей досудове розслідування може бути визнане неповним, що являється суттєвим порушенням кримінального процесуального закону та може стати причиною ухвалення виправдувального вироку, який не буде відповідати дійсним обставинам кримінального правопорушення.

У будь-якому випадку варто зауважити, що проведення досудового розслідування проти обмежено осудної особи в загальному порядку є цілком виправданим кроком зі сторони законодавця. Особливе положення у кримінальному процесі займають особи, які мають певні психічні розлади. Вони не можуть в повній мірі реалізувати свої права, а отже потребують особливого захисту. Відповідно, держава в особі правоохоронних органів намагається максимально урівняти процесуальне становище таких суб'єктів з іншими учасниками кримінального провадження шляхом застосування специфічної процедури досудового розслідування. У той же час застосування такої процедури вимагає залучення додаткових сил та коштів, що негативним чином відображається на принципі процесуальної економії. Обмежено осудна особа – це така особа, яка вчинила кримінальне правопорушення внаслідок певного психічного розладу, який мав короткотривалий характер. Отже, на момент проведення досудового розслідування така особа повністю відповідає за свої вчинки та може самостійно (у розумних межах) реалізувати свої права. Відповідно, така особа не потребує особливого порядку досудового розслідування, що чинний КПК і зазначає.

Законодавець в ч. 2 ст. 503 КПК достатньо чітко зазначив, що досудове розслідування проводиться згідно з правилами, встановленими у випадку застосування примусових засобів медичного характеру, вважається таким з моменту винесення відповідної постанови слідчим чи прокурором. Таким чином, була дана відповідь на те, коли саме починається провадження щодо осіб, до яких можна застосувати ПЗМХ. Проте лишаються певні питання. Так, виходячи із аналізу зазначеного положення КПК, можна стверджувати, що застосування норм даної Глави КПК можливо лише після винесення відповідного рішення слідчим чи прокурором. А вони приймають таке рішення в тому випадку, «якщо під час досудового розслідування будуть встановлені підстави щодо застосування примусових

заходів виховного характеру...» (ч. 2 ст. 503 КПК). Які саме підстави – не зазначається. Очевидно, це є відомості, які вказують на психічний розлад підозрюваного. Проте ці відомості не будуть мати дійсної юридичної сили до тих пір, поки не буде проведена психіатрична експертиза. Отже, можна зробити висновок, що така експертиза може бути проведена до винесення постанови про зміну порядку досудового провадження. Таки висновок також не суперечить положенням ст. 509 КПК, в якій зазначено, що психіатрична експертиза може бути застосована в тому випадку, коли будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані, або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але потім захворіла на психічну хворобу. Отже, особа, яка проводить досудове розслідування, спочатку залучає до провадження експерта, і у випадку підтвердження психічного розладу підозрюваного виноситься постанова про зміну порядку досудового розслідування. Саме висновок експерта і буде основною підставою для винесення відповідного рішення. Також такий висновок обов'язково повинен бути зазначений у кінцевому процесуальному документі.

Ст. 505 КПК зазначає, які саме обставини мають бути встановлені під час досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Одразу варто зауважити, що дане положення повністю заміняє ст. 91 КПК. Так як під час проведення тих чи інших слідчих дій, так і при складанні кінцевого клопотання до суду слідчий повинен керуватися саме положеннями ст. 505 КПК. Тож під час досудового розслідування мають бути встановлені такі обставини: 1) час, місце, спосіб та інші обставини вчинення суспільно небезпечного діяння; 2) вчинення цього суспільно небезпечного діяння або правопорушення цією особою; 3) наявність у цієї особи розладу психічної діяльності в минулому, ступінь та характер розладу психічної діяльності чи психічної хвороби на час вчинення суспільно небезпечного діяння або кримінального правопорушення або на час досудового розслідування; 4) поведінка особи до вчинення суспільно небезпечного діяння або кримінального правопорушення та після нього; 5) небезпечність особи внаслідок її психічного стану для самої себе ті інших осіб, а також можливість спричинення іншої істотної шкоди такою особою; 6) характер і розмір шкоди, завданої суспільно небезпечним діянням або кримінальним правопорушенням. Порівнюючи це положення зі ст. 91 КПК (обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні), можна помітити, що слідчий при розслідуванні провадження із можливістю застосувати ПЗМХ не повинен визначати розмір процесуальних витрат, а також усі обставини, які могли би вплинути на правову санкцію за вчинене правопорушення (обставини, що впливають на ступінь тяжкості, пом'якшують чи обтяжують покарання тощо). Цілком очевидно, що ці обставини встановлювати не потрібно, адже щодо особи можуть бути застосовані ПЗМХ. У той же час відомо, що у випадку видужання особи суд своєю ухвалою припиняє застосування примусових засобів медичного характеру, а така ухвала є підставою для проведення досудового розслідування чи судового розгляду (ст. 515 КПК). Цілком очевидно, що якщо особа захворіла на психічну хворобу під час досудового розслідування, і таке розслідування прово-

ділося згідно із правилами щодо застосування ПЗМХ, то у випадку видужання провадження повинно повернутися слідчому для проведення повного досудового розслідування, встановлення відомостей, які містяться в ст. 91 КПК та складання обвинувального акта. В іншому випадку судове провадження просто не може розпочатися через відсутність досудового розслідування як такого.

Досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру закінчується закриттям кримінального провадження або складанням клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 511 КПК). Кримінальне провадження закривається в тому випадку, коли особа, яка проводила досудове розслідування, прийде висновку про незначну суспільну небезпеку винної особи та правопорушення, яке вона скоїла. В той же час уповноважена особа повинна бути переконана, що застосування ПЗМХ не буде відповідати суспільній небезпеці діяння чи/та особи. В такому випадку приймається рішення про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК. Така постанова приймається прокурором [4].

В іншому випадку прокурор затверджує складене слідчим або самостійно складає клопотання про застосування ПЗМХ та надсилає його до суду. Перед цим повинні бути виконані вимоги, передбачені ст. 291 та 293 КПК. Згідно зі ст. 292 КПУК, таке клопотання має відповідати вимогам ст. 291 КПК, а також містити інформацію про примусовий захід медичного характеру та позицію щодо можливості забезпечення участі особи під час судового провадження за станом здоров'я. Аналізуючи положення цих двох статей, а також переліком відомостей, які повинні бути встановлені, можна зробити висновок про складові частини клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Таке клопотання має містити такі відомості:

1. Найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;

2. Анкетні відомості особи, щодо якої існує можливість застосувати примусові заходи медичного характеру;

3. Анкетні відомості потерпілого;

4. Прізвище, ім'я, по-батькові та займана посада слідчого, прокурора;

5. Виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність (особа, яка проводить досудове розслідування, повинна довести, що вчинене правопорушення є кримінально каранним);

6. Наявність у особи розладу психічної діяльності на момент вчинення кримінального правопорушення чи на момент досудового розслідування;

7. Характеристика особи, щодо якої існує можливість застосувати примусові заходи медичного характеру (наявність розладу психічної діяльності в минулому, поведінка особи до, на момент та після вчинення кримінального правопорушення, небезпечність особи внаслідок її психічного стану для самої себе та інших осіб);

8. Обґрунтування необхідності застосування примусових заходів медичного характеру із зазначенням самого заходу, який необхідно застосувати;

9. Характер та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

10. Думка слідчого (прокурора) щодо можливості особи бути присутньою під час судового розгляду;

11. Розмір витрат на залучення експерта;

12. Дата та місце складання та затвердження.

Разом із таким клопотанням до суду надсилаються такі ж додатки, які зазначені в ч. 4 ст. 291 КПК.

Висновки. В кінці варто зауважити, що детальне описання кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру являється достатньо суттєвою гарантією дотримання кримінальної процесуальної форми, що дозволяє особам, які приймають участь у такому провадженні, у повній мірі реалізувати свої права та відстоювати інтереси. У той же час чітка регламентація потребує додаткових зусиль зі сторони уповноважених осіб для дотримання усіх вимог чинного процесуального законодавства. Саме тому, з огляду на тимчасову відсутність єдиної сформованої практики, особлива увага повинна приділятися науковій розробці та прогнозуванню проблемних для сучасного кримінального процесу України питань.

Література:

1. Спасенников Б. А. Принудительные меры медицинского характера: история, теория, практика // Предисл. засл. деятеля науки Российской Федерации, д-ра юрид. наук, проф. Ю. М. Антоняна. – СПб., 2003. – С. 41.
2. Книга М. М. Проблеми визначення поняття примусових заходів медичного характеру // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. 2006-2007. – № 1. – С. 224.
3. Принудительные меры медицинского характера : учебн. пособие / Под ред. Назаренко Г. В. – М., 2003. – 176 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. – Х.: Одиссей, 2013. – С. 889.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року (з наступними змінами) станом на 22 листопада 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

Торбас А. А. Общая характеристика применения принудительных мер медицинского характера согласно действующему УПК Украины

Аннотация. Статья посвящена общей характеристике порядка применения принудительных мер медицинского характера. Вместе с общей характеристикой такого уголовного производства автор также анализирует ходатайство следователя о применении принудительных мер медицинского характера.

Ключевые слова: Уголовный процесс, ходатайство, принудительные меры медицинского характера.

Torbis O. General characteristics of the application of compulsory medical measures according to Criminal procedure code of Ukraine

Summary. This article is devoted to the general characteristics of the application of compulsory medical measures. Talking about characteristic of such criminal procedure author also analyze a motion to impose compulsory medical measures.

Key words: criminal procedure, motion, compulsory medical measures.